

olt ampli;
cen agra-
imament
és renta-

en el seu
rta cultu-
es), l'es-
t agut en
principal
nt provi-

na xarxa
cultural,
allunya-

de 1996

Madrid,

72.
Arque-

Ciència.

genèrics

JOAQUÍN APARICI MARTÍ

*La manufactura medieval dels cuiros.
Les ordenacions tècniques de Sogorb*

«ESTUDIS CASTELLONENCS»
N.º 8 1998-1999, pp. 429-443

RESUME.

La vie quotidienne pendant le moyen âge s'impregnait assez des utiles de cuir. La cité de Sogorb était un centre producteur très important pendant le XVe siècle, où habitaient beaucoup d'artisans rapportés avec cette production, et où nous trouvons un règlement technique sur le travail du cuir.

RESUM.

La vida quotidiana de les persones a l'edat mitjana estava envoltada d'utils fets amb pell. No sols la vestimenta, o les sabates, sinò també recipients per a contenir líquids, arreu d'animals, i fins i tot, cuiros artístics. Sogorb fou un important centre de transformació de pells i producció de cuiros. Un lloc on es van concentrar un gran nombre d'artesans d'aquest sector durant tot el segle XV, experimentant un clar creixement a inicis del XVI, essent el millor exponent el fet de l'existència d'unes Ordenacions sobre els oficis de blanquers i assaonadors. Ací volem donar una petita visió d'aquest procés.

DELS ESPAIS I ELS HOMES.

Possiblement el cuiro, juntament a la indústria tèxtil, fou l'especialització més notòria de la producció manufacturera de la ciutat de Sogorb durant el segle XV, i especialment, en la primera dècada del XVI. Paradoxalment, mentre aquella manufactura tèxtil impregnà d'activitat la resta de poblacions de l'entorn, el treball del cuiro romandrà representat, mínimament i tansols, a banda de Sogorb, en la vila de Xérica.

Aquest tipus de manufactura ha estat una de les més estàtiques o tradicionals pel que fa a l'àmbit de la innovació tecnològica, i al temps ha mostrat una gran diversitat de tècniques i procediments diferents per a l'elaboració dels seus productes. Fou a finals del segle XIX quan es produí el gran avanç que creà la cesura amb els segles anteriors. El descobriment de la sal de crom suposà la reducció del temps al procés d'adob, essent una revolució. Fins aleshores, pràcticament tot romangué igual.

Pel que fa als espais de producció, cal que parlem primer del lloc on es tractava la pell: l'adoberia. Aquest era un espai de producció ampli, entenent però aquest com a lloc de treball i emmagatzematge. La seua capacitat serà la suficient com per a allotjar les pells, i també els recipients i tines per al treball de l'adob. Amb tot, la documentació consultada fins ara no ens parla de la seua estructura interna o característiques físiques. La referència documental més antiga que posseïm sobre una adoberia en

Sogorb data de l'any 1412, moment en que els hereus d'en Domingo Pérez reben la meitat d'una adoberia situada en *lo raval* indicant-se que l'altra meitat ja estava en mans de Nicolau, un dels hereus. Aquesta adoberia afrontava amb la d'en Jaume Nadal [Arxiu Catedral Sogorb, protocol 697; 1412-II-9]. Describim aquí la co-propietat de l'espai, però comprendre la divisió per parts de l'adoberia sense conèixer la seua concreció física és difícil. Respon la divisió al nombre de tines, clots, etc... que hi existeixen? Quan la documentació ens parla d'adoberia, a quina realitat es refereix? A Múrcia existeixen notícies sobre cases particulars d'artesans que podien servir per a l'adob [Martinez, M. 1988]. A la zona de Calders, Manresa, es parla de molins de blanquers [Serra, R. 1982]. A Vila-real són diversos clots els que configuren les parts de l'adoberia [Aparici, J. 1996]. A Castelló, l'adoberia pot arribar a dividir-se fins en vuitenes parts [Iradíel-Igual-Navarro-Aparici, 1995].

Fins el 1439 no sabem res més d'aquest tipus d'espai de producció. Eixe any, en la compra-venda d'un hort, se menciona el límit de l'adoberia d'en Nicolau de Monçonis, situada al raval. Anys més tard, gràcies a la compra-venda d'un d'aquests espais, podem precisar una mica millor la seua ubicació, que serà comuna per a tots ells. Així, en 1488, *el cerdo sogorbí Joan Bonfill vené quasddam domos, doberia et onile et casetam contiguos ... sitos in rafallo dicte civitatis in partita de l.aygua limpia*, al paraire sogorbí Francesc Asensi. Aquests espais confrontaven especialment *cum cequia Majori de la Font et cum azucach que tendit ad ortos et cum via publica* [ACS, prot. 701; 1439-VI-3 i prot. 715; 1488-IV-14].

Fins aquesta data, el treball de l'adob pareix que fou continu i amb majors o menors daltabaixos. Recordem que Sogorb serà una de les ciutats que, juntament amb Castelló, Morella o Xàtiva tractarà d'establir un front comú en 1456 davant les prohibicions de la ciutat de València d'acceptar dins del seus murs la producció de les altres poblacions del regne, la qual cosa implica, òbviament, un nivell de producció i comercialització important [Iradíel-Igual-Navarro-Aparici, 1995]. Tanmateix, els inicis del segle XVI suposen un enlairament d'aquesta activitat manufacturera, principalment per les notícies referents a noves construccions d'adoberies, a l'increment del nombre d'artesans d'aquest sector, i també a l'elaboració de les Ordenacions de l'Ofici de Blanquers i Assaonadors.

Així doncs, en abril de 1501 el consell indicava que *ací en la ciutat hi ha hun home que és blanquer, lo qual se apella Vicent Noguera, e ha pus de dos mesos que és en aquesta ciutat, lo qual en aquest poch temps ha donat de guany als sisers del cuyram adobat que ha tret, pus de 25 lbs. e per lo bon aparell que.s fa dels cuyros en aquesta ciutat, per causa de la aygua de Navages, que en lo temps de fret ve calda e molt bona, té delliberat estar e habitar en aquesta ciutat e vol e té delliberat comprar l.ort d.en Artusa, perayre, prop de la aygua limpia, per fer aquí una gentil doberia, però per quant la adoberia no val cosa alguna sens aygua, demana que ans de fer despesa que li sia donada moderadament l.aygua que serà necessària per a la dita adoberia, car en altra manera no li seria expedient comprar ne obrar si primerament no li és promesa e donada aygua sens la qual no pot fer cosa alguna. Axí que vehessen si sens pertorbar la filada que acostuma entrar en ciutat axí per a regar les heretats davall aquella, com pera als tints, se porà pendre l.aygua necessària per a la dita adoberia puix tant benefici se n.espera seguir a la ciutat, acordant-se per tant que a la adoberia se porà donar l.aygua que mester serà e encara se porà augmentar la filada que va a la ciutat* [Arxiu Municipal Sogorb, Manual de Consells, 223; 1501-IV-25]. Observem com aquests espais, altament pol.lucionants, es situen en tots els casos indicats dins del raval, vertader centre neuràlgic de l'activitat manufacturera sogorbina del segle XV, concretitzats en aquest cas, en la plaça de l'Aigua Límpia, observant-se també la proximitat de la séquia Major de la Font, o la de Navalles, en atenció a que l'aigua és requisit indispensable per a poder treballar i transformar la pell en couro. Per això en Noguera procura assegurar-se, abans d'iniciar les obres, l'abastament d'aigua necessària per a que la seua adoberia funcione. El text és enriquidor perquè a més a més ens mostra clarament l'empenyiment que aquesta activitat està desenvolupant en l'economia municipal, amb els alts ingressos provinents de l'exportació dels couros, amb les indicacions que la

ciutat, d'un temps a ara, fabrica bons cuiros, especialment argumentant la benignitat de l'aigua termal que surt en la font de Navalles, i sobre tot, perquè les bones perspectives de treball, l'augment del patrimoni, i el segur ascens social, determinaren en Noguera a romandre en la ciutat i treballar en allò que sabia: l'adob de pells.

Amb tot, el text va més enllà i ens permet observar la principal dualitat manufacturera de Sogorb a l'informar-nos de l'existència de diverses tintorereries depenents també de l'aigua termal de Navalles, i que ens mostren el grau de desenvolupament de la manufactura tèxtil que no vol ser perjudicada des del consell per la donació de l'aigua a l'adoberia, plantejant-se fins i tot augmentar la filada d'aigua per a mantenir allò tan profitós a la ciutat com ho eren els espais industrials d'ambdós sectors productius, unint-se a ells és clar, l'aigua necessària per al regadiu de l'horta sogorbina.

La disponibilitat d'aigua pot ser el més important en la ubicació de l'adoberia. L'aigua és necessària per al treball de la pell i la seua mancança posa en perill el producte final. Aparentment l'aigua dels pous era de millor qualitat que la de les séquies (que podia estar bruta), però en Castelló per exemple, s'utilitzava aquesta darrera, per la qual cosa els sabaters feren una suplicació per a canviar un dels capítols sobre l'adob dels cuiros provinent de València, on es feia amb aigua dels pous [Roca, F. 1950]. A Calders i Caldes de Montubi s'aprofitarà, com a Sogorb, l'aigua calenta que sortia de certes fonts naturals, indicant-se que facilitava el seu treball [Serra, R. 1982]. S'aprofitaven simplement, els recursos naturals disponibles.

Alguns anys després, en juliol de 1504, novament el consell sogorbí, a petició d'altre espavilat personatge que observà el creixement i les possibilitats econòmiques que oferia la manufactura del couro en Sogorb, determinà concedir-li permís per a establir un altre d'aquests espais en la ciutat. En Miquel Gil, qui combina els oficis de *sahonador e mercader*, però que resideix a València, és qui novament vol *fer adoberia en les cases o corral que era dels Caudets, en la placeta de la aygua Limpia, si la ciutat li dona aygua necessària e que puixa exir hun poch més dels fonaments vers la placita. E feta dita proposició, attés quant és lo benefíci que s.en segueix a les imposicions del cuyram adobat que ix de aquestes adoberies, era que n.exirà molt més, que puix sens dan e fretura li.s pot donar aygua, començant, limitant la gran demasia d.aygua que pren la adoberia de Bosch, que era d.en Ffrancesch Assensi. Novament l'artesà condiciona l'existència d'una adoberia a la provisió de l'aigua. El text en aquest cas ens informa de l'existència d'altra adoberia, la d'en Bosch, aquella que fa anys fou del paraire Francesc Assensi. Un nou text d'agost d'eixe any ens ajuda a comprendre el perquè el municipi se decidí tan ràpidament en concedir la nova llicència de construcció. Les línies són molt cridaneres: *attenent quant és lo útil e benefíci que.s segueix a les impossicions o sises de la dita ciutat, per causa de la treta del cuyram adobat que ix de aquesta ciutat per rahó de les adoberies que són en aquella, que segons se diu cascuna de les dites adoberies val a les dites impossicions possades XX liures. El text a més a més menciona que la llicència és concedida semblant la que poch ha se.s feta* (la del blanquer Vicent Noguera), indicant-se també que l'adoberia d'en Bosch, la més antiga, *qu.es diu que de aquella demasia d.aygua ni ha per a totes les tres adoberies* [AMS. Man. Cons. 223; 1504-VII-10; VIII-8]. Darrerament sabem el global d'espais destinats a l'adob de pells. 3 adoberies, una vella i dos de nova creació, ubicades en un mateix escenari, la placeta de l'Aigua Límpia, i amb un subministrament comú d'aigua, provinent del mateix cabal. En definitiva, concentració dels espais pol.lucionants en el raval sogorbí, però també centralització per a una millor punció fiscal sobre la seua producció, puix els documents remarquen considerablement el bé que a la hisenda municipal suposa la treta dels cuiros manufacturats.*

D'altra banda, el desenvolupament de la ramaderia comarcal a l'Alt Palància i la difusió de les taules de carnisseria, posaren en marxa una complexa xarxa de subministrament de matèria primera de gran coherència interna que degué afavorir el dinamisme del sector industrial, dirigint les seues passes, això sí, cap a la pròpia ciutat de Sogorb, però també cap al gran centre industrial per excelència com

ho era la ciutat de València [Aparici, J. 1997]. Sols en algun cas molt puntual el destí de les pells fou anar a altres nuclis de marcada importància pel que fa a la manufactura del couro, com podia ser la vila de Castelló [Iradíel-Igual-Navarro-Aparici, 1995].

Els propis artesans podien comprar entre ells certes quantitats de pell, però sempre amb poc volum de negocis. Són tanmateix els mercaders els qui compraran, en grans quantitats i de forma anticipada, les pells dels animals que eren sacrificats en les carnisseries dels llocs de la comarca de l'Alt Palància, sempre sota una fórmula similar: *tot lo cuyram de les carns que en la carniceria de (...) se desffaran, çò és del dia de la festa de carnestoltes pus prop passades en hun any, a for de*, com en la carnisseries de Castellnou en 1410; de la Vall d'Almonacid, de la moreria de Sogorb, i d'Algimia d'Almonacid en 1412; de Mançanera, de Xérica, de Viver, o d'Altura en 1415; de Castellnou i Navalles en 1420; o de Bejís i Torres-Torres en 1424. Donant una certa senyal monetària i establint-se ja el preu de venda, aquests mercaders s'asseguraven l'abastiment de les pells dels més diversos tipus: *boquines ben salades e adobades, cuyram cabriu, cuyram lanar, baldreços, tuniços, cuyrams menuts, cuyram de cabró, pells de cabres*, o altres matèries primeres com el greix i el seu [ACS, prot. 697; 1410-IV-6 i 1412-I-25; III-5; V-1; i 1415-III-2, 15, 21, 22; i 1420-I-18, 22; prot. 698-699; 1424-IV-6 i 15].

La destinació de les seues compres serà possiblement el de la re-distribució posterior entre els artesans de la ciutat episcopal. Serà Sogorb i no València el referent elegit per a establir els diferents preus de les diverses varietats de pell que es comercialitzen, al menys durant bona part del segle XV. Així per exemple, a inicis del XVI serà un altre mercader valencià, en Miquel Salvador, qui compra grans quantitats d'aquestes pells *per a obs de la doberia vestra que teniu en la ciutat de Sogorb*. Veient, possiblement, els avantatjes d'adobar les pells en la ciutat de Sogorb, i la posterior re-distribució entre els artesans que cada volta eran més nombrosos, aquest mercader valencià es decidí a invertir en la ciutat, monopolitzant pràcticament la compra de les pells en 1506 (Castellnou, Ayç-Almedíxer, Algimia-Alfonediguiella d'Almonacid) i destinant-les a la seua adoberia, rebent dels venedors *lo cuyram bo, parat e salat, de sort, e reebedor, lo qual los factors vostres de la dita adoberia de Sogorb hajen a reebre en lo dit loch de (població), e a vostres despeses lo dit factor portar a la dita ciutat de Sogorb* [ACS, prot. 716; 1506-I-17; II-11; III-20].

Fins i tot, el creixement experimentat per la manufactura de couros en la pròpia ciutat de Sogorb provocaria que des d'inicis del segle XVI el consell permitira pel que fa a la seua carnisseries que *el terrat que.s demana que s.obre per a stendre les pells, çò és lo trocet de la entrada del corral dels bous a la part de dins, que.s faça, o si serà millor fer una cuberta falsa damunt la caseta de la carn de la dita carniceria que.s plou tota e aquella se estalviarà e porà servir per a stendre les dites pells* [AMS. Man. Cons. 223; 1504-V-5].

Hem vist els grans espais de tractament de les pells. Però després aquestes passaven a les mans d'altres artesans, sabaters, guanteros, sellers, etc... els qui amb les seues eines les treballaven per a obtenir els diversos productes manufacturats que sortiran al mercat d'ús diari. En 1460, el sabater sogorbí Domingo Cervera prometia al justícia de la ciutat *tenir arrest en la casa sua, on fa e usa son officii de çabater, e de allí no exir fins nova ordre del justícia* [AMS, asig. 125; 1460-VII-4]. Aquests obradors són la unitat mínima i bàsica de la producció on l'individu rep l'ajuda dels membres biològics de la seua família, o dels aprenents i mossos. Amb limitats mitjans de producció propis, les seues manufactures domèstiques es combinaven de vegades amb feines agràries o activitats paral.leles, en una clara diversificació d'esforços i ingresos.

Gràcies als inventaris de bens mobles conservats podem apropar-nos a les eines, ferramentes, útils, etc... més comunes d'aquests oficis, malgrat però que aquests llistats són pocs i reduïts. Ací mencionaré alguns d'ells (referits però a artesans de Sogorb i també de Castelló), on podrem veure des de matèries primeres com la pell (*badanes, squenals, cuyram pelòs, pell de Còrdova*), passant per les eines

del treball (*fusta, tinta, formes de çabates, tisores, posts*), fins arribar a elements d'exposició del producte final per a la venda (*les taules, aparadors*), tenint sempre present que aquest artesans eren al mateix temps comerciants en xicoteta mida. Imaginem-nos doncs l'entrada de la vivenda que funcionaria alhora com a obrador i com a punt de venda del producte, podent fins i tot exposar aquest al mateix carrer, com ho indiquen els taulells de dins i de fora de casa. Observem també la minsa producció emmagatzemada, limitada possiblement a la demanda existent. I finalment, veiem també l'escassa acumulació de matèries primeres per part d'aquests artesans, relacionada amb les possibilitats de producció que s'els ofereixen al municipi i amb la seua possible dependència dels mercaders.

Pere Penarroga, *assaonador*: *Item VIII peces de cuyro squenals asaunats* [Arxiu Municipal Castelló, justícia, 15; 1455-II-22].

Miquel Miralles, *blanquer*: *Primo quatre dotzenes de cuyram de cabres pelòs, item dos squenals* [AMC, just. 16; 1466-I-13].

Joan Miralles, *sabater*: *Item tres parells de çabates, unes botines ab dos soles, altres de dona ab dos soles e les altres de dona ab una sola. Item tres parells de çabates de dona groges. Item XXXVIII parells de formes de çabates entre chiques e grans, bones et dolentes. Item un squenal e troços d'altre* [AMC, just. 18; 1480-I-7]. *Primo, IIII dotzenes e miga de formes de tota manera. Item III dotzenes de formes xiques e tres dotzenes de formes majors. Item set parels de çabates* [AMC, just. 19; 1484-II-13].

Joan Llavanera, *assaonador*: *Primo, hun taulell dins la cassa e altre de ffora de casa. Item hun trocet de fust ab que assauneu. Item una gerreta en que tenia la tinta* [AMC, just. 19; 1484-V-10].

Jaume Sala, *sabater*: *Primo, XXV parells de çabates noves negres de home e de dona. Item quatre pells negres* [AMC, justícia procés, 1; 1488-VII-19]. *Item XX parells de formes de fer çabates, item huna pell de Còrdova e dos badanes* [AMC, just. proc. 1; 1492-I-10].

Joan Segarra, *sabater*: *Primo set parels de çabates blanques e sis negres de dona* [AMC, just. proc. 2; 1491-IX-7]. *Item dos aparadors de çabates, item LX parels de formes* [AMC, just. 25; 1504-V-15].

Bartomeu Xulbé, *assaonador*: *Item quatre pells negres y dos badannes blanques* [AMC, just. 25; 1504-V-2].

Pere Bíblia, *aluder*: *hun post de pelam, unes tisores* [AMS, assignacions del justícia, 133; 1506-X-15].

Darrerament, per finalitzar aquesta primera part, cal que dediquem tres línees al nombre d'artesans que habitaren i treballaren en Sogorb, no tant per veure la seua condició socio-econòmica i forma de vida, sinò per comprendre la seua importància dins de la producció de la ciutat. Així, he compilat les prosopografies de 65 sabaters o *cerdo* (cronològicament, 34 en la primera meitat del segle XV, i 31 en la segon, dels quals 7 encara treballaven a les primeres dècades del XVI); 16 *pellissers* (12 en la primera meitat del XV i 4 en la segon). Amb dispersió cronològica, però amb tendència a concentrar-se a finals del XV e inicis del XVI, un total de 3 *aluders*, 1 *aluder-pergaminer*, 2 *odriers*, 1 *odrer-boter*, 1 *boter*, 1 *boter-sabater*, 3 *sabaters-corredors*, 2 *cuirassers*, 1 *guanter*, 3 *sellors*, 1 *tapiner*. Finalment, concentrats des dels anys 40 del XV fins les primeres dècades del XVI trobem 13 *assaonadors* i 7 *blanquers*. Com podem observar, el pes principal és el dels sabaters al llarg de tota la centúria, però observem que, des de mitjans del segle XV, apareixen i augmenten el nombre d'artesans de la pell, diversificant les seues denominacions, especialment amb la irrupció en l'escena dels *blanquers* i *assaonadors* [Aparici, J. 1997].

Una de les característiques del treball de la pell és la seua constant manipulació, amb la consegüent prolongació temporal de la manufacturació. Considerant l'aspecte tècnic d'aquest treball i atenent a l'alt nombre de manipulacions que li pertanyen, el seu caràcter seqüencial afavoreix la divisió del treball atenent a les diverses fases de la producció. Hem vist el gran nombre d'artesans directament relacionats amb aquest món, tant des de les primeres fases fins que el producte siga enllestit. Repassem-los.

El blanquer és l'artesà que adobava les pells dels animals durant tot el procés de treball de ribera i adob. Una vegada tenia la pell enllestida, aquesta passava a mans de l'assaonador, qui la prenia adoba-

da però sense finalitzar, de la qual cosa s'encarregava ell, lliurant un article enllestit disposat per a l'ús que n'havien de fer la resta d'artesans del couro. Aquests oficis eren independents, però a poblacions petites i mitjanes, un mateix menestral possiblement es dedicaria a tots aquests processos de treball. Si el blanquer i l'assaonador havien adobat la pell de forma que conservara tot el pel, és a dir, que no l'havien depilada, aquesta passava a mans dels pellissers que feien folros d'abric, jaquetes de pell d'ovella, etc...

Troben també aluders i pergaminers, encarregats de transformar la pell en una matèria sobre la qual escriure o fer folros de llibre. Tallaven les pells de forma quadrada segons el tamany desitjat, especialitzant-se els aluders en pells d'aluda o cervical. D'altra banda, els corretgers feien corretges de couro; els bossers feien bossetes xicotetes de couro per a guardar coses menudes; els guanters treballaven pell de cabrit flexible i suau per la seua adaptabilitat a la forma de les mans; els cofrers feien els revestiments de couro dels cofres i caixes; els sellers s'encarregaven de fer les cadires de cavalcar, aplicant sobre un motle de fusta la folradura de couro, més o menys decorada, podent fer, a l'igual que els corretgers, els arreus de l'animal; els cuirassers, que recobrien les cuirasses amb pell; els odrers que feien odres amb pells tancades i pegades, deixant lliure tansolament la part del coll per on entra i ix el líquid; el boter, que feia recipients coneguts com a botes per a contenir principalment vi i oli; el borratxer, qui feia borratxes o ampolles de couro per al vi.

Però l'ofici més representat és el que té relació amb el calçat, element d'ús quotidià i desgast continu, nombrós a qualsevol vila per la importància del seu volum de manufacturació. D'ells, els tapiners feien les sabates de dona amb una grossa sola de suro (tapins), i els sabaters (cerdones) feien tot tipus de sabata amb diferents tipus de pell, especialment cordovà i badana per al cos de la sabata, i de bou o vaca per a la sola. També podriem trobar als sabaters de vell (*remendones* en castellà), és a dir, reparadors del calçat.

LES ORDENACIONS DELS OFICIS.

Però tal vegada el major o més representatiu símptoma del grau de desenvolupament de l'activitat manufacturera del couro en la ciutat de Sogorb és el fet que en gener de 1511 fou posada *simplicitatis de paraula per part dels officiis de blanquers e sahonadors qui de present abiten e stan en la present ciutat dient per benefici e utilitat de la dita ciutat, li plagués donar ley axí com tenen altres ciutats e viles del modo e manera com los menestrals dels dits officiis deuen viure e usar de llurs officiis, e axí per part de aquells fou lliurada certa capitulació la qual de mot a mot fou llista en lo dit consell, e és del tenor següent*. El consell aprovarà aquests capítols, com ho indica el text, de la primer línia fins a la darrera [AMS. Man. Cons. 223; 1511-I-17]. Advertirem ràpidament que els capítols, lluny de l'acusat caràcter religiós-benèfic que podien tenir altres ordenances com les de blanquers i assaonadors de Vich a mitjans segle XV [Genis, R, 1955-56], ens mostren clarament un saber tècnic, una reglamentació del treball, els materials necessaris, i els preus del producte, molt més en consonància amb altres ordenances de blanquers, com les conservades per al Castelló de finals del XIV [Roca, F, 1950]. Amb tot, i davant la menció d'una confraria, d'uns majorals o veedors que supervisen el procés de producció, cal que suposem l'existència d'algun document anterior que permetira o regulàs el funcionament intern de l'ofici, puix com he indicat abans, aquestes ordenances són bàsicament tècniques. Pot també comparar-se al cas d'altres treballadors de la pell, com el dels sabaters de la ciutat de València, amb les seues diverses ordenances que regulen, des del nombre d'aprenents, a les taxes d'examen, el funcionament de la confraria, i també, la necessària reglamentació tècnica [Piles, L. 1959].

Els capítols sogorbins s'inicien amb les disposicions pertinents per a la realització de l'examen, tant per part dels aspirants a mestre blanquer, com a assaonador, establint-se el tipus de prova (distinta tipologia de cuiros per a adobar i de cuiros per a assaonar), i algunes clàusules restrictives, tals com

les diverses i variades taxes d'examen segons l'origen geogràfic i social de l'aspirant (blanquers), o la necessitat d'haver estat 4 anys com aprenent amb un mestre (assaonador).

Amb aquests capítols s'establí definitivament la diferenciació dels principals oficis del couro en Sogorb: aquells que preparaven les pells, i aquells que les convertien en objectes d'ús quotidià. Es a dir, s'uniren els interessos de blanquers i assaonadors, fent-los comuns, front als de l'ofici de sabaters, possiblement el més important dels dedicats al treball del couro en Sogorb durant tot el XV [capítols 11, 12]. I allò malgrat que moltes vegades, l'ambigüitat del treball afavoria la indefinició de la terminologia de la professió, podent trobar blanquers que exercien de sabaters; sabaters que posseïen ramat, les pells del qual adobaven, etc... [Aparici, J. En premsa]. Això sí, per a poder exercir l'ofici de blanquer i assaonador conjuntament, el mestre calia que tingués casa en Sogorb i ser habitant de la ciutat. Els forasters havien de passar l'examen. I si el mestre sols era blanquer, els capítols li prohibien disposar de mossos per a realitzar l'altra feina, la de l'assaonat de les pells [capítol 10]. En definitiva, protecció i diferenciació.

Molts són els animals dels quals es pot aprofitar la pell per a aquest tipus de manufactura, tant de ramaderia com de la fauna autòctona (a les ordenances es parla de pells de llanar, de cabra, de vedells, però també de cérvols). La tipologia de les pells dona una clara varietat de productes, però al seu torn, eixa diversitat es veu augmentada per les diferents parts de la pell. Fins i tot, un mateix animal podia oferir tipologies diverses segons l'estat de la seua pell, l'edat, la forma en que fou sacrificat, els paràsits o ferides, etc... La pell és en definitiva una matèria primera molt heterogènea, afegint-se que segons el tipus o tractament de l'adob, una mateixa pell pot ser més o menys suau, mal.leable, resistent, brillant, etc...

El treball de l'adob pot dividir-se a grans trets en tres grans blocs. D'una banda, aquell que es coneix com treball de ribera per quant totes les tasques es realitzen prop del corrent d'aigua. D'altra banda està el propi adob de les pells (*la curtició*, en castellà). Darrerament, l'acabat i assaonat [Cordoba de la llave, R. 1990; Roca, F. 1950; Gatti, L. 1986]. Al final del procés veurem com s'ha convertit un material orgànic i putrefactible com ho és la pell, en un material perdurable amb finalitat industrial, com ho és el couro. I aquestes ordenances sogorbines no fan sinó contribuir al coneixement de la tècnica utilitzada, si bé són una mica escarides a l'hora de diferenciar les fases primera i segona. Pel que fa a la tercera, posseeixen capítols propis.

Així doncs, pel que fa als treballs de ribera, hem de dir que és la fase més fatigosa i de pitjor olor. Ja hem vist com les adoberies sogorbines cercaven l'aigua de les fonts. Es mouen pells xopes el que suposa un augment del pes, i s'eliminen les restes orgàniques que seran utilitzades, per exemple, com a fems (*sia del dit mestre lo pel e lo fem*). La pell podia esser recent o venir conservada en sal si havia estat emmagatzemada o venia de lluny. El primer pas era remullar les pells durant un parell de dies per a que es limpiara de la brutetat, pols, sang, herba (*metre'l lo dit cuyram en remulla en aygua...per algun temps a coneguda de aquell*), i absorbira l'aigua suficient que li donàs el grau d'humitat que la tornara mal.leable. Segons les ordenances sogorbines, després d'açò les pells eren submergides en calç durant uns 30-40 dies, amb la intenció de disminuir la cohesió de les fibres, tornant-se la pell més suau i esponjosa (*metre'ls en calç, tenir-los en calç trenta dies fins en quaranta*). Així perdia el pel amb molta facilitat amb l'ajuda de ganivets corbats, eliminant-se també les restes de carn, teixit muscular, etc... que encara romangueren a la pell (*e que'ls scarne molt gentilment*). En cas de necessitar una pell més dura i compacta com la de les soles de sabata, aquest procés es reduïa. A continuació, hi havia que eliminar la calç que romania en les pells, les quals eren aclarides dins d'una tina amb aigua o amb un ferment (fem animal, segó, herbes, etc...) per un període curt de dos o tres dies. Les ordenances sogorbines ens parlen de l'alum, amb temps suficient segons el coneixement del mestre (*y que'ls meta en alum e que stiguen tant temps com lo dit mestre conixerà esser prou*).

Depilació de la pell amb ganivets corbs, utilitzats també per a llevar les restes de carn. (Dibuix a Cordoba, R. 1990).

Arribem així a l'adob de les pells. El mestre les traurà d'eixa tina ficant les pells en altra tina amb herbes, identificades tant a Còrdova com a Sogorb amb el lentiscle. Durant uns dies, les pells es submergiran en una barreja d'aigua calenta i aquest producte amb taní (*metre'l en una tina ab aygua calenta. E sia tengut metre quatre cabaços de llentiscle en la dita tina*). Després les pells, esteses, eren portades a altres tines encastades en terra, on rebien el bany d'aigua amb *raudor* o *sumach*. A València, aquestes pells eren comprimides en les tines amb grans pedres. A Génova per contra, les pells eren cosides a mode de sac, introduint-se dins el producte tànnic. Açò mateix es feia en Barcelona [Genis, R. 1957], i veurem que també en Sogorb (*e es tengut de cosir aquells*). Després de varies setmanes submergides en aquest bany, les pells eren novament remullades amb aigua per eliminar les restes dels productes tànnics i després, com diuen les ordenances, eixugades.

Segons els productes utilitzats s'obtenia un tipus de couro o altre. Possiblement, poques vegades s'utilitzava en la barreja de líquids i productes tànnics un sol d'aquests darrers, sinó que tal volta es feia una combinació dels mateixos amb una barreja de diferents proporcions, rebent també les pells un nombre variable de banys, amb un temps de duració també diferent segons cada cas. Aquests condicionaments tenien una importància fonamental perquè, depenent de cadascú d'ells, s'obtenia un o altre tipus d'adob i diferents tipus de couro a utilitzar segons la diversitat d'aplicacions industrials. Així, el sumac feia couros més flexibles i suaus que els treballats amb el raudor, o fins i tot la quantitat de sumac depenia del tipus de pells, per eixemple de cabrum mascle o femella [capítols 3 i 4].

També l'ofici de blanquers disposà algun capítol en cas que la pell resultàs perjudicada o deteriorada en el procés de producció, obligant a l'artesà *que cremarà o escaldarà qualsevol natura de cuyros o cuyram*, a que no puga vendre aquests sota pena, i obligant paral·lelament a un control de qualitat a tot couro adobat en la ciutat, amb la imposició de *la marca del dit officii*. La mateixa disposició existia respecte als couros foranis i als assaonats, si bé en aquest cas s'indica que la marca cal que siga la de la ciutat. En cas que l'assaonador no hagués treballat correctament, el mustaçaf tenia competències per a poder penalitzar-lo no permetint que el couro fora venut en la ciutat, com també ocorria en Vich a finals del XIV i inicis del XV [capítols 8, 9, 10 a, 11 a; també a Genis, R. 1957].

Pel que fa a la tercera fase, aquella de l'acabat i assaonat, els capítols de blanquers se complementen amb la redacció d'altres referits a l'ofici d'assaonadors. Una vegada adobades, les pells podien ser venudes directament, tal qual, però normalment encara sofrien unes fases de refinició que aconseguien donar al couro les seues característiques definitives, segons l'ús a que estaven destinades (flexibilitat, color, aspecte extern).

Les pells eren esteses i untades amb sagí (*manteca de cerdo*) per ambdues cares de la pell, la de la carn i la del pel (flor) emprant diverses quantitats de sagí segons el tipus de couro a assaonar [capítol 8 a]. Si el couro estava una mica humit, se li donava així flexibilitat i suavitat. Si el couro ja estava més sec, s'aconseguia dotar-lo de major fermesa. Una vegada feta aquesta primera operació, el couro era novament untat amb el sagí fent-lo impermeable i amb més lluentor. L'ús d'olis o greix no està consignat en Sogorb, però sabem que estava penalitzat en Castelló [Roca, F. 1950]. Una vegada untada, la pell era doblegada una i altra volta, trepitjada, etc... amb la finalitat d'eliminar els molls o plecs que encara podien romandre. Finalment, podient tenyir-se donant-los color. Així possiblement les rebien els altres artesans.

Capítols ffets e ffermats per lo magnífich en Ffrancesch Comes ciutadà, justícia. Galceran Comes e Miquel Taix jurats, e en Ffrancesch Assensi mustaçaf de la ciutat de Sogorb, prohòmens e consellers de aquella al Offici de blanquers e sahonadors de la dita ciutat, e són per l'orde que.s sequeix en nom de Deu.

[1] *Primo, que negú no sia gossat de fer fahena de blanquer en la dita ciutat fins que primer no sia examinat per los majorals, vehedors e prohòmens del dit offici en lo qual examen los sien donats deu cuyros que són hun adob, més li sien donats una tinada de cuyram a raudor, los quals cuyros e cuyram sia tengut e obligat donar adobats. E si seran atrobats per los majorals e vehedors ésser suficientment adobats no li sia denegat lo examen pagant lo qui valdrà lo dit examen. Si serà fora del Regne quaranta sólidos. E si serà del regne, tranta sólidos. E si serà fill de mestre del dit officii de blanquer, podent ho mostrar legítimament, vint sólidos. E sia donat al qui serà atrobat sufficient en lo dit exament, cent sólidos per lo adop dels cuyros si no seran propis de aquell. E del cuyram li sia pagat a quinze sólidos per dotzena. E les quantitats que procehiran dels dits examen sien reservades per los dits vehedors e majorals per obs de la Confraria del dit officii.*

[2] *Item provehexen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo blanquer fet mestre sia tengut per cascun adop de cuyros ffer lo següent, ço és, metre'ls en calç, tenir-los en calç trenta dies fins en quaranta, e als cap de XXX dies fins en quaranta dies que'ls traga de calç e que'ls scarne molt gentilment y que'ls meta en alum e que stiguen tant temps com lo dit mestre conixerà ésser prou. E esent fora del alum los aja de ben llavorar e los ha de metre en erba en una tina e és tengut de metre quatre cabaços de erba en la tina. E és tengut de cosir aquells e de adobar-los al franch, e sia tengut de possar huyt cafiços de raudor per cascun adob. E essent los dits cuyros adobats, no puga pendre mes de deu sólidos per cuyro e que sia del dit mestre lo pel e lo fem. E si lo contrari farà sia encorregut en pena de xixanta sólidos stipulats la tercera part al magnífich mustaçaf de la dita ciutat. E l'altra tercera part al comú de la dita ciutat. E l'altra tercera part als vehedors e majorals del dit officii.*

[3] *Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf prohòmens e consellers de la dita ciutat, que lo dit blanquer fet mestre sia tengut fer en lo adop del cuyram cabriu a raudor lo següent: primo que és tengut metre'l lo dit cuyram en remulla en aygua, e quant lo dit cuyram serà stat per algun temps a coneguda de aquell, sia tengut de traure'l e metre'l en calç, e stiga per espay de sis fins en set semanas. E trahent lo dit cuyram de la calç sia tengut de llavorar aquell molt bé ab sos alums. E sia tengut de metre'l en una tina ab aygua calenta. E sia tengut metre quatre cabaços de llentiscla en la dita tina, en lo cuyram que son sis dotzenes per tinada, e lo dit llentiscla ha de star dotze ores en lo cuyram e en après ha de traure lo llentiscla de la tina, e ha de fer dos reforços en lo dit cuyram, e per cascun reforç ha de posar sis cabaços de reudor e aquell sia ben molt, e trahent-lo de la dita tina sia tengut de exugar-lo, e essent lo dit cuyram adobat no puga pendre mes de quinze sólidos per dotzena dels mascles, e dotze sólidos de les cabres, e que sia del dit mestre lo pel e lo fem, e si lo contrari serà fet encòrrega en pena de xixanta sólidos stipulada segons que dessús.*

[4] *Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo dit blanquer fet mestre sia tengut ffer en lo adop de cuyram a sumach lo següent: primo que sia tengut de posar dos roves e miga de sumach per dotzena dels mascles e dos arroves de sumach per dotzena de les cabres e que sia tengut fer lo discurs de la calç, e de alums segons és ordenat en lo precedent capítol. E esent lo dit cuyram adobat no puga pendre més de diuhyt sólidos per dotzena dels dits mascles e quinze sólidos per dotzena de les cabres. E que sia lo pel e lo fem del dit mestre. E si lo contrari serà fet encòrrega en la dita pena de xixanta sólidos stipulada segons que dessús.*

[5] *Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo mestre sobredit no puga pendre de adobar pells de vedells ni de servos més de quatre sólidos per pell e que sia del dit mestre lo pel e lo fem. E si lo contrari farà, sia encorregut en la dita pena de LX sólidos stipulada segons que dessús.*

[6] *Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo dit blanquer no puga pendre de adobar cuyram llanar més de cinch*

sólidos per dotzena e sia tengut de lliurar la llana als senyors del dit cuyram, retenint-se lo dit blanquer lo fem. E si lo contrari serà fet encòrrega en pena de xixanta sólidos stipulada segons que dessús.

[7] Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que qualsevol blanquer que adobarà cuyros e cuyrams de mercaders o çabaters o altres persones los quals voldran donar al dit blanquer tot lo pertret per al adob dels dits cuyros e cuyrams, que no puga pendre més de quaranta sólidos per adob de cuyros e sis sólidos per dotzena de cuyram. E per adobs de cuyros de vedells e de cervos dos sólidos per cuyro. E sia lo pel e lo fem del dit blanquer. E si lo contrari serà fet, encòrrega en pena de LX sólidos stipulada segons que dessús.

[8] Item proveheixen e orden[en] los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens, e consellers de la dita ciutat que lo blanquer no sia gossat de vendre lo cuyram propri de aquell que haurà adobat ne lliurar lo cuyram que no serà propri de aquell lo qual haurà adobat al senyor del dit cuyram, tro a tant sia vist lo dit cuyram propri que voldrà vendre o lo que no serà propri que voldrà lliurar als senyors de aquells per los vehedors del dit officii, e sia posada en lo dit cuyram la marca del dit officii. E lo dit vehedor reba per posar la dita marca del dit blanquer hun diner per cascun cuyro e dos diners per dotzena de cuyram. E si lo contrari farà, encòrrega en pena de xixanta sólidos stipulada segons que dessús.

[9] Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo blanquer que cremarà o escaldarà qualsevol natura de cuyros o cuyram que no sia gossat vendre lo tal cuyram a alguna persona de la dita ciutat, e si lo contrari serà fet encòrrega en la pena de LX sólidos stipulada segons que dessús.

[10] Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que una persona puga tenir officii de blanquer e asahonador e usar dels dits dos officis podent donar rahó als dos officis com no puguen causar nengún prejuhi al bé comú. E açò se entenga dels qui són ja casaestants e habitants en la dita ciutat, pero que nengún altre advenediz non puixa usar de negú dels dits dos officis sens que primer no sia examinat segons que damunt és contengut, e daval en los capítols de sahonadors se dirà. E si lo dit blanquer que no sia sahonador voldrà tenir moços per a sahonar, que negú no puixa fer sots pena de LX sólidos.

[11] Item proveheixen e ordenen los magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo blanquer o sahonador no puga ésser çabater ne usar lo officii de çabateria per quant poden e porien causar gran prejuhi al bé comú. E si lo contrari serà fet, encòrrega en pena de sixanta sólidos per cascuna vegada que contrafarà, stipulada segons que dessús.

[12] Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo çabater no puixa ésser blanquer e sahonador ne usar del officii de blanqueria no asahonaderia e açò per quant porien e poden causar prejuhi al bé comú de la dita ciutat ans cascu haia de viure de son officii. E si lo contrari farà, encòrrega en pena de sixanta sólidos per cascuna vegada que contrafarà, stipulada segons que dessús.

Capítols fets e fermats per los magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat de Sogorb al officii de sahonador per l'orde que.s sequeix.

[1 a] Primo, que negú no sia gossat de fer fahena del dit officii en la dita ciutat fins que primer no sia examinat per los majorals, vehedors e prohòmens del dit officii e que conste llegítimament als dits vehedors que lo qui.s voldrà examinar haja stat ab mestre com aprendis per quatre anys en lo qual examen li sien donats quatre pells adobades a reudor, les quals sia tengut de donar-los sagí de carn e de flor.

[2 a] Item és tengut de sahonar quatre pells de moltons negres de flor scarnades a vell carnell.

[3 a] Item és tengut de sahonar altre quatre pells de moltons terrenys.

[4 a] *Item és tengut de sahonar altre quatre pells de moltons llisos.*

[5 a] *Item és tengut de sahonar hun cuyro de bou castellà negre de flor de preu de quaranta sólidos de cost.*

[6 a] *Item és tengut de sahonar hun cuyro de jònech per a correges tot aquest cuyram té haver sagí de carn e de flor sens altra mescla. E fent tot aquest examen, lo qui demanarà e voldrà ésser mestre e serà trobat suficient en lo dit examen no li sia denegat lo magisteri de sahonador.*

[7 a] *Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo sahonador que sahonarà cuyram de qualsevol color, no puga pendre més de quinze sólidos per dotzena. E si lo contrari serà fet, que encòrrega en pena de deu sólidos stipulats segons que en los capítols del officii de blanquer.*

[8 a] *Item proveheixen e ordenen los magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo sahonador que asahonarà cuyram de sagí haja de posar nou lliures de sagí en cascuna dotzena de cuyram. E sien-li pagats quinze sólidos per dotzena dels mascles e en les cabres ha de posar huyt liures de sagí en cascuna dotzena e sien pagats dotze sólidos per dotzena. E si serà negre de sumach sien-li pagats dotze sólidos per cascuna dotzena. E si serà blanch de flor o vesat, sia-li pagat deu sólidos per cascuna dotzena. E si seran moltons negres de flor sien pagats huyt sólidos per dotzena. E si seran moltons blanchs de scarpins ab sagí sien sis sólidos per dotzena. De asahonar cuyros sia pagat per cascun cuyro quatre sólidos posant dos lliures de sagí per cascun cuyro. E si lo senyor dels cuyros voldrà donar tot lo pertret que no puga rebre més de dos sólidos per cuyro. Dels vedels e de cervos sien pagats tres sólidos per cascun cuyro. E si lo senyor dels cuyros voldrà donar tot lo pertret que no puga rebre més de hun real per cascun cuyro.*

[9 a] *Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo sahonador que sahonarà cuyram axí propri ne de strany e no posarà en lo asahonar tot lo que és contengut en los dits capítols, encòrrega en pena de sixanta sólidos stipulada segons que dessús.*

[10 a] *Item proveheixen e ordenen los dits magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo sahonador no sia gosat de vendre lo cuyram propri que aquell haurà asahonat ne lliurar lo cuyram strany que aquell haurà asahonat sens primerament no sia vist per los vehedor o vehedors del dit officii. E sia posat en lo dit cuyram la marca de la dita ciutat. E reba lo dit vehedor dels cuyros hun diner per cuyro e de cuyram dos diners per dotzena sots pena de sexanta sólidos, e si algun cuyram aportaran de defora ciutat, que aquell ajen a manifestar al dit vehedor e ferhi posar la dita marca dins hun dia natural e que no sia destribuit fins que primer sia posada la dita marca sots la dita pena de xixanta sólidos stipulada segons que dessús.*

[11 a] *Item proveheixen e ordenen los magnífichs justícia, jurats, mustaçaf, prohòmens e consellers de la dita ciutat que lo vehedor del dit ofici trobant lo dit cuyram que no tindrà lo scompliment del adop per culpa o ignorancia del dit asahonador, que sia tengut de manifestar lo tal cuyram al magnífich mustaçaf de la dita ciutat lo quall provehixqua que lo tal cuyram no.s distribuixqua a la dita ciutat. E lo asahonador pach lo dan del dit cuyram al senyor de qui serà lo dit cuyram que serà atrobat per lo dit vehedor no tenir lo compliment de adob segons dessús.*

VOCABULARI.

-Aluda: pell de cabra o moltó petit, adobada i suavitzada, amb diverses utilitats segons la part corresponent del cos de l'animal.

-Alum: sulfat doble d'alúmina i potassa. Es sal blanca i astringent que s'hi troba en algunes roques i tipus de terra. Imprescindible com a mordent en la indústria tèxtil i en l'adob de pells, pergamins i producció de vidre.

- Badana: pell d'ovella o moltó ja adobada. Solia ser prima i suau per la qual cosa s'utilitzà com a folro d'alguns articles com les sabates dels nens.
- Baldrés: pell adobada d'ovella o moltó, suau, però d'inferior qualitat que la badana.
- Boquines: nom genèric de les pells de cabra o mascle cabrum.
- Cordovà: pell de cabra o mascle cabrum que pren el nom de la ciutat de Còrdova. Molt utilitzat a qualsevol tipus de producció de calçat per la seua qualitat. La seua tècnica consisteix en el tallat, gravat, estampat, ferrat, dorat, pintat, brodat i perpuntat, la qual cosa pot donar cuiros amb relleus, o adornats amb fils d'or i argent.
- Cuirams o Cuyrans: (*corambre* en castellà). Conjunt de cuiros o pells, adobats o no, de qualsevol animal.
- Esquenal o Squenal: pell de bou molt resistent.
- Flor: a la pell de l'animal, és la part exterior de la dermis, on s'aplica el sagí.
- Forma de sabata: motle o instrument per a donar la forma a l'objecte.
- Greix: (*grasa* en castellà). Substància animal que serveix per a lubricar i protegir.
- Guadamecí: cuiros adornats amb relleus o amb dibuixos pintats, utilitzats en recobrir caixes, caixons, selles de cavalcar, cinturons, folros o cubertes de llibres.
- Lentisc o Lentiscle: arbust de madera roja i fulles llustroses i coriàcies, prou abundant, utilitzades aquestes pel seu contingut en taní. També és aprofitat per a treballs d'ebenisteria.
- Raudor: planta de fulles coriàcies, riques en taní, utilitzada en l'adob de les pells i també en ocasions com a tint de draps.
- Sagí: (*manteca de cerdo* en castellà). Matèria animal utilitzada per greixar les pells. El més utilitzat és el de porc i cavall. També s'utilitza a la indústria tèxtil a banda de les seues aplicacions culinàries.
- Sumac o Çumach: producte tret d'un arbust de fruit rodó i roig que conté taní, utilitzat a l'adob de pells, al tint de draps de llana, i també com a producte medicinal.

BIBLIOGRAFIA.

- MARTI, J (en premsa). "*La promoció social dels artesans: els treballadors del cuiro al Castelló medieval*" al V Congrés d'Història i Filologia de la Plana, Nules 1996.
- MARTI, J (1996) *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*. Ed. Ajuntament de Vila-real.
- MARTI, J(1997). *Manufacturas rurales y comercio interior valenciano. Segorbe en el siglo XV*. Tesis Doctoral en microfitxa, 2 vols. Univ. Jaume I de Castelló.
- CORDOBA DE LA LLAVE, R (1990). *La industria medieval en Córdoba*. Ed. Caja provincial de ahorros de Córdoba.
- GATTI, L (1986). "*Artigiani delle pelli e dei cuoi*" als Quaderni del Centro di Studio sulla Storia della Tecnica, núm. 13.
- GENIS, R (1955-56). "*Los curtidores y zurradores de Vich (siglos XIV-XVII)*", a AUSA núm. 2, pp. 293-300.
- GENIS, R (1957). "*La protección del cuero en la Barcelona de antaño*" al Boletín de la Asociación Química Española de la industria del Cuero, núm. 8, pp. 51-58.
- GUAL CAMARENA, M (1968) *Vocabulario del comercio medieval*. Ed. Diputació de Tarragona.
- IRADIEL, P- IGUAL, D- NAVARRO, G- APARICI, J (1995). *Oficios artesanales y comercio en Castelló de la Plana (1371-1527)*. Ed. Fundación Dávalos-Fletcher.
- MARTINEZ M (1988). *La industria del vestido en Murcia (siglos XIII-XV)*. Ed. Academia Alfonso X el Sabio y Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Murcia.

LA MANUFACTURA MEDIEVAL DELS CUIROS. LES ORDENACIONS TEQUQUES DE SOGORB.

- PILES ROS, L (1959). *Estudio sobre el gremio de zapateros*. Ed. Ajuntament de València.
- ROCA TRAVER, F (1950). "El gremio de curtidores de Castellón: unas ordenanzas desconocidas del siglo XIV" al Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, núm. XXVI, pp. 195-215.
- SERRA, R (1982). "El molí del blanquer, de Calders" a Miscel.lània d'Estudis Bagenés, núm. 2, pp. 143-149.
- SESMA, J.A -LIBANO, A (1982). *Léxico del comercio medieval en Aragón (siglo XV)*. Ed. Institución Fernando el Católico, Zaragoza.

NORBERTO MESADO OLIVER

Un pondre conjunt del mercat en la
"Muntanyeta de Cloms" (Almenara - Castellón)

ESTUDIS CASTELLONENS

Nº 4 1982-1983, pp. 143-149